

הרב ברוך שובקס

ירושלים

בענין צד שכנגד א"י ובענין יחס ההיקף לרוחב בים שעשה שלמה ובענין זמן עלוה"ש להשו"ע הרב

[1234567]

הארץ היה שקוף היה רואים את אר"י בנ"י. 35.8 מעלות לצד צפון, יוצא שלמעשה אר"י נמצא בצפון נ"י. תחת האופק הצפוני של נ"י. ואם כן שום סברא שבעולם לא תוכל לומר שאף שאר"י נמצא לצפון נ"י. יש לפנות לצד דרום. גם הסברא של רוח אחיד היא קלושה למדי, דאיזה יחוס ומעלה יש בזה, הרי אין חשש שהתפילות יטעו באמצע דרכם שצריך לתת סימן של רוח אחיד (ורק הספנים שחששו שלא יאבדו את דרכם היו נוהגים לפרוש ע"פ רוד אחיד), אך אין צריך להאריך בכל זה שפשוט שכל סברא הבאה לטעון שיש לפנות לדרום כשעה שאר"י נמצא בצפון נוגדת את המציאות ואין בה ממש.

ומה שמכואר שם בישורון דהלבוש ס"ל שיש לילך אחר רוח אחיד, הנה דעת היעב"ץ במור וקציעה ובסידורו ודעת השו"ע הרב ובא"ח מבוארים בפ"י כמו שכתבתי במאמרי, אך הלבוש לא דיבר מפורשות מענין זה כלל אלא שהרב הג"ל בא ליישב דקדוק בדברי הלבוש ע"פ מה שמחדש נגד הפוסקים דלעיל, אם כן הרי אין מחלוקת הפוסקים אלא שהרב הג"ל בא לחדש מחלוקת הפוסקים, גם שלדעתי כל מה שמוכיח מדברי הלבוש אינה ראיה כלל, ומה שהקשה דאם ס"ל ללבוש דהכיוון תלוי בקו ישר אמאי כתב שמה שפולין נוטה לצפון גורם שיש להתפלל בנטיה לדרום, אינו קשה כלל שאף לפי השיטה של קו ישר מקום שנוטה לצפון יותר מאר"י מהוה סיבה שיצטרכו לפנות לדרום, אלא שככל שהמקום מתרחק יותר למערב או למזרח אר"י הגורם של נטיית המקום לצפון

לכבוד חברי מערכת אור ישראל שליט"א ישר כח על הדפסת המאמר בענין צד שכנגד א"י בגליון כ"ח למען זיכוי הרבים, ואכן שמעתי מרבים שלקחו הענין לתשומת לבם אחרי קריאת המאמר הנ"ל בקובץ אור ישראל. ויה"ר שתכלו להמשיך בזיכוי הרבים למען הרבות כבוד שמים.

בגליון כט הופיעה תגובה מהרב יהודה הערשקאוויטש שליט"א בה מציין למאמר שכתב בישורון ג', ושם הוא טוען שענין זה אם יש להתפלל בניו יורק בנטיה לצפון או בנטיה לדרום במחלוקת הפוסקים שנויה. ויען שענין זה נוגע הלכה למעשה לרבבות אלפי ישראל יום יום לא אמנע מלעורר על מה שכתב הרב הג"ל.

הנה אנחנו במאמרינו הוספנו כמה פרטים שלא הופיעו במאמר בישורון, ופרטים אלו נותנים אור חדש לצדרי הענין, וכרלהלן: בישורון מובא שיש שני מיני דרכים להלך ממקום למקום בכדור הארץ, יש דרך קצרה שלא שומרת על רוח אחיד דהיינו מנ"י. לאר"י מתחיל בנטיה לצפון ומתעגל בהמשך כלפי דרום, ויש דרך שאמנם ארוכה אך שומרת על רוח אחיד, ויש להסתפק איזה דרך עדיף. אנחנו הוספנו שהדרך הקצרה היא הדרך הישרה והיינו אף שכל דרך בכדור הוא עגול, אבל הדרך הקצרה מתעגלת להולך רק כלפי מטה ולא לימין או לשמאל והדרך ההולכת על רוח אחיד מתעגלת לשמאל, וכיון שהדרך הקצרה אינה מתעגלת לצדדים, אלא ישירה בשיא הישרות השייכת בכדור, מובן שהיא הכיוון הנכון. עוד הוספנו והוכחנו שאם כדור

נחלשת, אט כן מה שפולין נוטה לצפון יותר מאר"י היא סיבה לפנות לדרום, אלא שיש גם גורם נגדי והיינו מה שפולין נמצא במערב, ולגבי פולין הגורם של הנטיה לצפון גובר על הגורם של המרחק למערב, ולגבי ליסבון הגורם של המרחק למערב גובר על הגורם של הנטיה לצפון, אך למעשה גם הטעם שכתב הלבוש הוא אמת, ולא הקשה הבא"ח אלא שאין הנטיה לצפון גורם מוחלט ויחיד בכל מקום ומקום, אלא שיש גורם נוסף העלול להתגבר על הגורם של הנטיה לצפון, ובא להוציא נגר טעות שיכולה להשתמע מפשטות לשון הלבוש. ודבר ידוע שאין לשונות הפוסקים שוה, יש שמדקדקים בלשון ביותר אף אם יצטרכו להאריך, ויש שמחמת הקיצור אינם מדקדקים כחוט השערה בדבר שאינו משנה את ההלכה, (דוגמת מה שהרמ"א מכניס את דבריו בתוך דברי המחבר ואינו מציין שהוא חולק על המחבר ולא רק מפרש דבריו) מה גם שבמילא לא ניתן לבאר איך לחשב הכיוון המדויק, שהרי דברים אלו לא ישיגם רק היורע בחכמת הגונומטריה, וא"א לכלול כל החכמות בתוך ספר הלכה, ואין שום ראייה לעשות כאן מחלוקת חדשה, ואין להמציא סברות ודינין מחורשים בשביל דקדוק קלוש (לשו"ק של הנתי בריש סי' רלה).

עוד כתב בישורון שם שהדרך הקצרה אינה קשורה ברוחות, כיון שגם אם לא היו רוחות בכדור הארץ היתה הדרך הקצרה אותה דרך, ורק דרך ע"פ רוח אחיד היא אשר תלויה ברוחות, ועפ"י כתב שמיושב מה שכתב הרמב"ם בהלכות בית הבחירה פ"ז ה"ט: אסור לאדם לעולם שיפנה או שישן בין מזרח למערב ואין צריך לומר שאין קובעין בית הכסא בין מזרח למערב בכל מקום מפני שהיכל במערב לפיכך לא יפנה למערב ולא למזרח מפני שהוא כנגד המערב אלא בין צפון לדרום נפנים וישנים. יעויין שם בישורון. ויש לי להעיר ב' הערות, א. בדרך הקצרה הרוחות לא מעצבות את צורת הדרך, כיון שהדרך ישרה מעצמותה, אך מוכן

שהכיוון של הדרך תלויה ברוחות, שהרי אין כיוון ללא רוחות, וכן הוא ממש אלמלי היה הארץ שטחי, שהרוחות לא היו מעצבות את צורת הדרך, שהדרך היתה ישרה בין אם היו חמש רוחות ובין אם היו שבע, והרוחות לא היו קובעים אלא את כיוון הדרך, וע"כ לא ידעתי מגלן לדייק מזה שאם עושים סימן לזה שהיכל במערב שהולכים אחר דרך ע"פ רוח אחיד, ואמאי לא סגי בזה שכיוון הדרך מיוסד ע"פ הרוחות, ומגלן לחדש שאף צורת הדרך חייבת להיות מעוצבת ע"י הרוחות, ובלאו הכי אינה קשורה לרוחות, והאם כל אלו שכתבו הלכה זו (דוגמת הטור) בהכרח בסברו שהארץ כדורית. ב. כמדומני שהרב הנ"ל הבין בכוונת דברי הבית יוסף שהיכל נמצא מערבית למקום הנמצא במזרח ארץ ישראל, כגון בכל, ועל כן נכנס לתקירה אי מיירי ממקום שהוא מזרחית צפונית או מקום שהוא מזרחית ממש, אך הכוונה בדברי הבית יוסף שהיכל נמצא במערב העזרה ובמערב הר הבית, וסימנא נקט, שהאיסור להפנות למערב מעלה על לב האדם זכר ההיכל והשכינה, או שזה שהשכינה שורה במערב העזרה מהוה סימן שיש יתר קדושה ברוח מערב, (וכל המעיין בדברי הב"י יראה כמה הוכחות שזו הכוונה), וכזה ודאי שאין נ"מ בין דרך ישרה לדרך של רוח אחיד, ויתכן אפי' שכותלי העזרה כלל לא היו מכוונים ע"פ הרוחות בדיוק כדאמרינן ביומא (כה:).

עוד נראה דהנה כל מה שחידש הרב הערשקאוויטש הכל הוא בכדי ליישב קושיית הבעל אמנות חכמים על הלבוש, והמדקדק היטב בלשון הלבוש יראה שלא ישב מאומה וקושיית הבא"ח במקומה עומדת. וז"ל הלבוש דע שכל הארצות האלו אשר אנו מפוזרים בהם כולם הם כנגד מערבית צפונית של א"י ואינם מכוונים במערבה של א"י ממש, ואריכות הימים והלילות יוכיחו זה למי שידע מעט בצורת הכדור. עכ"ל. הרי כתב הלשון מערבה של א"י ולא כתב מערב העולם וכדו', ומערבה של אר"י פירושה מערב אופק אר"י,

עוד תמוה על הרב הערשקאוויטש דהרי מה שמדייק מדברי הלבוש לכאורה יש לדייק גם מדברי המדרש, ואיך יתכן שהרב בעל התניא והיעב"ץ חלקו על דברי חז"ל. וז"ל המדרש רבה שיר השירים פ"ד: תלפיות תל שמתפללים בו כל פיות מכאן אמרו העומדים בחוצה לארץ ומתפללין הופכין פניהם לארץ ישראל שנאמר (מלכים א ח) והתפללו אליך דרך ארצם העומדין בא"י הופכין פניהם כנגד ירושלם ומתפללין שנא' (ד"ה ב ו) והתפללו אליך דרך העיר הזאת העומדים ומתפללים בירושלם הופכין פניהם כנגד המקדש שנא' (מ"א ח) והתפלל אל הבית הזה העומדים בהר הבית הופכים פניהם כנגד קדשי הקדשים ומתפללין שנא' (שם) והתפללו אל המקום הזה נמצאו העומדים בצפון פניהם לדרום והעומדים בדרום פניהם לצפון והעומדים במזרח פניהם למערב והעומדים במערב פניהם למזרח נמצאו כל ישראל מתפללין אל מקום אחד. עב"ל המדרש, ולכאורה גם כאן אפשר לדייק שהרי לפי השו"ע הרב והיעב"ץ יתכן מקום שיהיה בצפון אר"י ויש להתפלל לצפון (כגון מקום הנמצא 180 מעלות מערבית לירושלים שאף שהוא מכון כנגד צפון אר"י ממש מכ"מ יש להתפלל לצפון), ומדלא חששו הגאונים הנ"ל לדברי המדרש מוכח דאין זה דיוק, וצ"ל דסברו דהמדרש מיייר בעיקר הישוב הקדום, ואין המדרש נכנס לחשבון הכיוון המדויק, אלא לומר שכל המקומות פונים לאר"י. והוא הדין והוא הטעם לענין הדיוק מדברי הלבוש.

ומה שכתבתי בלשון ספק שיתכן שהלבוש לא יחלוק, אינו אלא שמצד לשון הלבוש אינו מוכרע, אבל מצד סברת חוץ הענין מוכרע למעלה מעל כל ספק, וכפי שביארנו לעיל.

מה שרוצה לומר שהדעה הכללית הטוענת שיש לסטות קצת לדרום מיוסדת על סברתו שיש ליתן מעלה לדרך של רוח אחיד אף אם איננה ישרה. לבי ולבו ולב כל אדם יודעים שטעם הדעה הכללית אינה בגלל שנותנים

והנה נקודה בקו המשווה הנמצאת 90 מעלות מערבית לאר"י נמצא באמצע מערב של אר"י ולא בדרום מערב, כמו שניתן לראות שבניסן ותשרי שהשמש נמצא בקו המשווה השמש זורחת באמצע המזרח ושוקעת באמצע המערב. וא"כ מקום הנמצא 30 מעלות מערבית לאר"י במרחק שווה מקו המשווה צפונה כמו אר"י (דהיינו 31.8 מעלות), אינו מכון במערבה של אר"י ממש אלא במערבית צפונית, ונמצא תחת האופק הצפוני של אר"י, וע"פ החשבון רק מקום הנמצא 30 מעלות מערבית לאר"י 28.21 מעלות לצפון קו המשווה ^{הוא נמצא במערבה של אר"י ממש, ומקום שנוטה לצפון יותר מ28.2 מעלות נמצא תחת האופק הצפוני של א"י.} ודבר זה הוא מציאות יבשה (שאינו שייך לחלק ההלכה, ולא ניתן לעשות מחלוקת הפוסקים בזה) ולא ניתן לחלוק עליו (יעויין בציור שהובא בקובץ כח בעמוד קמג). ואם כן אף הרב הערשקאוויטש יודה שיש מקום שאינו נמצא במערבה של אר"י ממש אלא צפונית יותר, ומכ"מ יש להתפלל בנטיה צפונה אף לפי שיטתו, וכגון מקום הנמצא 30 מעלות מערבית לאר"י ו30 מעלות לצפון קו המשווה, וכפי שביארנו מקום כזה הוא מערבית צפונית לאר"י, ונמצא תחת האופק הצפוני של אר"י, ויש להתפלל בו בנטיה לצפון. וא"כ מה שכתב הלבוש שכיון שמדינותינו נמצאים במערבית צפונית לאר"י ואינם מכוונים במערבה של אר"י ע"כ יש להתפלל בנטיה לדרום, איננו בדקדוק, ובהכרח לומר שלא נכנס הלבוש לדקדק במעלות הבודדות האלו וכפי שכתבנו לעיל שבמקומות הקרובים לאר"י ניתן לחשב כאילו שהארץ שטוחה, או בהכרח לומר כמו שכתב עליו הבא"ת, אך כל מה שנדחק הרב הערשקאוויטש מלבד מה שהם דברים הנוגדים את הסברה הפשוטה גם אינם מיישבים דברי הלבוש (ואף הרב הערשקאוויטש כותב שם שמצד הסברה יש לקבוע ע"פ דרך קצרה, אלא שנדחק בכדי דברי הלבוש).

בחז"ל כנגד אר"י ולא בעינן כנגד ירושלים דוקא, הוא כיון שמפאת המרחק קשה לכיון הכיוון המדויק שיהיה כנגד ירושלים ועל כן נתנו חז"ל שיעור יותר רחב כנגד אר"י, ומדמה את זה למטרה שמסמנים ליורה בחץ, שככל שהיורה יותר רחוק מן המטרה מסמנים לו מטרה יותר גדולה, וא"כ הרי לנו שמותר לנטות בחז"ל רק עד כדי שיכוין נגד איזה מקום באר"י, וא"כ באירופא מותר לנטות עד 3 מעלות ובאמריקה עד 2 מעלות, אך לא יותר מזה שאם יסטה יותר יוצא שלא רק שאינו מכיון נגד ירושלים אלא שאינו מכיון נגד אר"י ועל זה לא הקילו חז"ל. עוד יש לציין דמלשון השו"ע הרב משמע שכל מה שהארץ מיירי רק מיבשת אירופא, שכתב ודבר זה תלוי במרחק המדינה מים המערבי כלפי המזרח ובהרחקה מטבור הארץ כלפי צפון יותר ממרחק ירושלים, ובאירופא כל ההבדל שיתכן בין שיטת החישוב של משולש כדורי לבין שיטת החישוב במשולש מישורי היא רק של 15 מעלות במערב אירופא ושל 5 מעלות בפולין, ומכתב וצריך לחשוב כמה יהיה וכו' ש"מ שיש לדקדק בזה.

*

בגליון כט בזוטות מקשה הרב חיים אלכסנדר ניימאן דהא דכתיב בים שעשה שלמה וקו שלושים באמה יסוב אותו קשה דהרי אם יש ברוחבו עשר אמות יש בהקיפו 31.4 אמות, והכיצד התעלם הכתוב באמה שלימה, ויעויין שם מה שתירץ, ויש לציין שבתשובת הרשב"ץ תשובה קס"ה ד"ה או שקבלתן כתב ליישב דברי חז"ל בענין יחס ההיקף לרוחב בשני דרכים, יעויין שם.

עוד אוסיף ביאור נפלא ששמעתי בענין זה אך לא ידעתי איה מקורו, דלכאורה הרי אם הרוחב היה עשר יוצא שההיקף היה יותר מ-31 אמות וכיצד יתכן שיעיד הפסוק שלא כפי המדה המדויקת, ואף שהפסוק בא ללמוד שבכל שיעורי תורה אפשר לחשב שההיקף הוא פי שלוש מהרוחב, ואין צורך לדייק יותר

מעלה לרוח אחיד יותר מלדרך ישרה, אלא כיון שרגילים לראות צורת כדור הארץ איך שהוא נראה מזווית מבט מעל קו המשווה, ע"כ הדרך ע"פ רוח אחיד נראית כישרה, אך אם היו רגילים לראות צורת הכדור מזווית הקוטב הצפוני היו אומרים אחרת, והאדם יראה לעינים, ומן המותר להדגיש שמי שאינו מעלה על לבו כל הרעיונות העמוקים שאינם עולים במושכל ראשון בד"כ אינו בגדר שוטה.

סוף דבר מצד השכל והסברא ברור שרק המתפלל בגי'. בנטיה של 35.8 מעלות לצפון רק הוא מתפלל כנגד אר"י, וכן מפורש באמונת חכמים בשו"ע הרב וביעב"ץ וכ"כ מהר"י מזמשטאט, ולא נמצא אחד מן הפוסקים שדן בשאלה ובצדדי השאלה ופוסק במפורש אחרת.

אוצר החכמה

במאמרינו הבאנו רשימה של דוגמאות לכיוון התפילה למס' ערים בעולם, וברשימה נפלו כמה טעויות (טעויות בחשבון וטעויות דפוס) והגני לתקנם. בטורונטו כיוון התפילה ^{הנכון} 38.9 מעלות לצפון, סטית המצפן היא 10.88- והכיוון ע"פ המצפן 28.0 לצפון. יוהנסבורג 82.9 לצפון, סטית המצפן היא 16.93- = 66.0 לצפון. מלבורן 16.7 לצפון אמצע המערב, סטית המצפן היא 11.58 = 5.1 לצפון, (ויש לציין שכיוון שכדור הארץ רחב יותר בקו המשווה מאשר בקוטביו, נוצר שינוי קטן בכיוון התפילה בעיקר בדרום העולם וע"כ כיוון התפילה המדויק במלבורן היא 16.3 לצפון וע"פ המצפן 4.7).

בענין עד כמה יש לדקדק בחישוב כיוון התפילה, יש לציין שבב"ב כה: איתא אמר ליה רבי חנינא לרב אשי כגון אתון דיתביתו בצפונה דאר"י אדרימו אדרומי, ומנא לן דבבל לצפונה דארץ ישראל קיימא דכתיב מצפון תפתח הרעה על כל יושבי הארץ. וכל הנטיה שיש לנטות בבבל (בכגדד) לדרום היא כעשר מעלות, ואם הוצרך בגמ' להשמיענו על זה תזינן שיש לדקדק גם על כך, וכן יש לציין דברי הפרישה בסי' צד שכתב דהא דמתפללים

מעלות. ואף שבירושלמי ריש ברכות ס"ל לרבי חזנא שאיילת השחר מקדים להנץ החמה שיעור ח' מילין, כבר ביאר שם בפ"י לבעל ספר חרדים שאין הכוונה לעלות השחר אלא לכוכב השחר, והיינו כוכב נוגה הזורח שיעור ח' מילין לפני הנץ, וזה אכן נכון גם מבחינה מדעית שהמרחק המקסימלי שיש בין השמש לכוכב נוגה הוא 46 מעלות וכוכב נוגה נראה אחר שעולה 1 מעלה מעל לאופק, יוצא שבשעה שכוכב נוגה נמצא 46 מעלות למערב השמש עולה הכוכב שלוש שעות לפני הנץ החמה, רק שרבי יוסי ב"ר בון חולק שם בירושלמי על דעת רבי חזנא ודעתו שאיילת השחר אינו כוכב נוגה, כיון שכוכב נוגה נמצא לפעמים במזרח השמש וממילא נראה רק בתחילת הלילה ולא בסופה, ולפעמים נמצא יותר קרוב לשמש ואינו נראה שיעור ח' מילין קודם הנץ, וממילא לא ניתן לומר שיעור בזה.

מה שכתב הרב בעה"ת בסידורו בהלכות ספירת העומר דעד י"ז בתמוז עלוה"ש בחצי הלילה, אין ללמוד ממנו שיעור עלוה"ש שלא התכוין הרב אלא לומר שבי"ז בתמוז אסור לאכול אחר חצות הלילה, ולו יצויר שהיה איזה תענית בכ' תמוז יתכן שהיה הרב כותב שגם בכ' תמוז עלוה"ש בחצות היום, ובכל ימות השנה אין נפק"מ כ"כ בזמן עלוה"ש שהרי קרי"ש לכתחילה חייבים להקדים קודם חצות היום, ומה שכתב הרב וייס שכוונתו לשנת תקנ"ט שאז החודשיים שמי"ח אייר עד י"ז בתמוז הם באמצע הקיץ, קשה דאיזה יחוס מצא הרב בשנת תקנ"ט שיתייחס דוקא אליה. ואף ממה שכתב שמי"ח באייר עלוה"ש הוא בחצות הלילה, ומאז אסור לברך על ספירת העומר, קשה ללמוד ממנו לאיזה שיעור התכוין הרב, שהרי מיקום השמש תלוי בתאריך הלועזי והרב תלה ע"פ התאריך העברי. והנה בשנה ח' למחזור קטן י"ח אייר הוא מאוחר ביותר בתאריך הלועזי דהיינו בתוך הקיץ, בשנה ט"ז י"ח אייר הוא מוקדם ביותר ובשנה י"ב י"ח אייר הוא ממוצע, וגציג את נטיית השמש לצפון קו המשווה לשלושת

מזה, וכפי שילפינו בגמ', מכ"מ לא ימלט שהפסוק לא ילמד את המדה האמיתית של היקף הים. ושמעתי לישב שבפסוק כתוב "וקוה שלושים באמה יסוב אותו סביב" והקרי הוא וקו שלושים באמה, שיש לומר שהפסוק בא לרמז באות ה"א המיותרת שהקו היה ארוך יותר ממה שמפורש, והנה קו בגי' 106 קוה בגי' III, ואם נחלק III על 106 ונכפיל התוצאה על 30 אמות יצא לנו 31.415, וכוונת הכתוב לרמז ביתור אות ה' שלא היה הקו רק של שלושים אלא היה קו ארוך יותר, והאריכות היא כפי יחס קוה לקו, בדיוק כפי היוצא על פי היחס האמיתי שבין ההיקף לקוטר, (היחס האמיתי הוא 3.1415926 ובחשבון קוה לקו יש רק סטיה של 1/1200 מאמה, שזה סטיה דקה מאד (פחות מחצי מ"מ), שאומן בשר ודם לא יוכל לבנות בדיוק כזה) וזה דבר נפלא מאד דליכא מידי דלא רמיזי באורייתא, וחכמות שלמות שהחכמים הקדמונים נתייגעו בזה מרומזות באות אחת.

*

בגליון כט האריך הרב יעקב גרשון וייס שליט"א בענין עלוה"ש לדעת הרב בעל התניא אם הוא 120 דקות קודם הנץ החמה או רק 72 או 90. ורציתי להוסיף כמה נקודות:

בספר גבורות ה' להיש"ר מקאנדיאה (התויר"ט מביאו בריש ברכות) כתב שדקדק ביותר בזמן עלות השחר, וכתב שזה כשהשמש נמצא 18 מעלות מתחת לאופק, וחולק על הרמב"ם והאבן עזרא שזמן עלות השחר כשהשמש נמצא 19-20 מעלות מתחת לאופק, וכן גם דעת האסטרונומים בזמנינו שסוף הדימדומים הם כשהשמש נמצא 18 מעלות מתחת לאופק. וא"כ על שיטת הרמב"ם (ע"פ הגר"א בסי' רסא ששיעור הרמב"ם הוא בקו המשווה ובאר"י השיעור הור 90 קודם הגה"ח), שעלות השחר היא כשהשמש נמצא 19.8 מעלות מתחת לאופק אנו מתקשים וצריך לומר שבזמן חז"ל היה ניתן לראות עלוה"ש אף שאינו נראה לעין בזמנינו, ואיך נוסיף שיעור של 26

אחת אלא צריך שימשך אור עלוה"ש על פני כל רוח צפון, ואז מיד בחצות הלילה נכנס אור הנוצץ בצפון לתוך גבול רוח מזרח ומתרחק מרוח מערב ואז נחשב עלוה"ש כיון שהאור נמצא במזרח. והנה לכאורה כל רוח נמשכת על פני 90 מעלות ($90 = 360 \div 4$), ועד 45 מעלות למזרח אמצע הצפון נחשב לרוח צפון, ומעלות 45 והלאה למזרח נחשב לרוח מזרח. ולפי"ז יוצא שאף אם נאמר שבימות החורף וכן באר"י בכל הזמנים עלוה"ש היא כשהשמש נמצא 19.8 מעלות מתחת לאופק מכ"מ בימי הקיץ במקומות הצפוניים צריך שהשמש יהיה 17.1 מעלות מתחת לאופק כדי שיהיה עלוה"ש מיד בחצות הלילה, וכן אף אם נאמר שבימות החורף עלוה"ש היא כשהשמש נמצא 26 מעלות מתחת לאופק מכ"מ בימי הקיץ צריך שיהיה השמש 22.6 מעלות מתחת לאופק בכדי שתהיה עלוה"ש מיד בחצות הלילה, וכן אף אם נאמר שבימות החורף עלוה"ש היא כשהשמש נמצא 16 מעלות מתחת לאופק מכ"מ בימי הקיץ צריך שיהיה השמש 13.8 מעלות מתחת לאופק בכדי שתהיה עלוה"ש מיד בחצות הלילה. וא"כ נוכל לומר שאף אם שיטת הרב היא דעלוה"ש היא 90 דקות קודם הנץ מכ"מ ברוב השנים (אפי' בשנת תק"ס שהיא השנה הממוצעת) לא תהיה עלוה"ש בחצות הלילה קודם י"ח באייר. וכן אף אם נאמר ששיטת הרב היא דעלוה"ש היא 120 דקות קודם הנץ, מכ"מ מה שכתב שעלוה"ש היא בחצות היום מי"ח אייר והילך הוא שיעור מקסימלי, דהחל מי"ח באייר לעולם יהיה עלוה"ש מיד בחצות. וכן אם דעת הרב דעלוה"ש היא 72 דקות קודם הנץ א"כ קודם י"ח אייר לעולם (אפי' בשנת תקנ"ו) לא תהיה עלוה"ש אלא אחר חצות הלילה.

הנה מקור שיטת הרב בעל התניא ששיעור מהלך מיל הוא 24 דקות מקורו משיטת הרמב"ם בפסחים פ"ג מ"ב, ואעפ"כ לענין עלוה"ש כתב הרמב"ם בריש ברכות ששיעור עלוה"ש הוא 72 דקות קודם הנץ החמה,

שנים אלו והבוחר יבחר. בשנת תקנ"ו שנה ח' למחזור היתה נטיית השמש בי"ח אייר 21.4 מעלות, בשנת תק"ס שנה י"ב למחזור היתה נטיית השמש 18.5 מעלות ובשנת תקס"ד שנה ט"ז למחזור היתה נטיית השמש 14.6 מעלות. אם נקבע שהרב מדבר ממדינה הנמצאת 54 מעלות לצפון קו המשווה, א"כ בשנת תקנ"ו היתה השמש בחצות היום הלילה 14.6 מעלות מתחת לאופק, בשנת תק"ס 17.5 מעלות ובשנת תקס"ד 21.4 מעלות.

לכאורה יש לחקור טעם הסברא שכתב הרב שבימי הקיץ במקומות הצפוניים עלוה"ש הוא בחצות הלילה, יתכן לומר שכיון שיש אור עלוה"ש במשך כל הלילה, א"כ היה צריך להיות יום במשך כל הלילה, רק שקודם חצות שייך ליום הקודם וכיון שכבר יצאו הכוכבים הוי לילה, ואחר חצות שייך ליום הבא וכיון שיש כבר אור של עלוה"ש הוי יום. או אולי ניתן לומר שעלוה"ש אינו תלוי באור מסוים שאור זה נחשב ליום, אלא עלוה"ש הוא אור מועט המבשר על האור יום העומד לבוא, וכיון שהוא מבשר על היום כבר נחשב ליום, וכדאמרינן בירושלמי ריש ברכות שרי מלכא נפק אף על גב דלא נפק אמרין דנפק, וכן מוכח מרבי חצנא דס"ל דאיילת השחר היינו כוכב נוגה, ועליית כוכב נוגה אינה רק מבשרת על היום. וא"כ נוכל לומר שמה שכתב הרמב"ם בריש ברכות דעלות השחר היא האור הנוצץ בפאתי מזרח הכוונה לרוח מזרח דוקא, שאור הנוצץ בפאתי צפון אינו מבשר על בוא היום, שהרי מיד עם תחילת הלילה היה האור נוצץ בצפון, ורק אם האור נוצץ ברוח מזרח הרי הוא מבשר על היום, שמראה שהשמש נמצא כבר ברוח מזרח ועומד לזרוח, וכן הלשון בירושלמי: כמין תרין דקורנין דנהור דסלקין מן מדינחא ומנהרין, הוא בדוקא. וא"כ נוכל לומר שאף אם נאמר שבימות החורף עלוה"ש היא כשעולה הנקודה הראשונה של האור, מכ"מ כדי שיחשב עלוה"ש בימות הקיץ במקומות הצפוניים בשעת חצות הלילה לא סגי בנקודה

אדם ביום עשרה פרסאות ע"פ הילוך מהיר של מיל 22.5 דקות, אך שיעור דרך רחוקה תלוי בהילוך בנחת של מיל 24 דקות ובוה לא איתותב עולא דמירושלים עד למודיעין חמשה עשר מיל. ובדרך זה נוכל ליישב גם שיטת הרב שלא יסתור מה שכתב דמהלך מיל הוא 24 דקות למה שכתב בסידורו בהלכות ספירת העומר. וכן מה שכתב הרב בשו"ע בסי' רמט ס"ג דלא יהלך אדם בעגלה בער"ש יותר מד' שעות וד' חומשים כפי שיעור מהלך ג' פרסאות ($24 \times 4 \times 3 \div 1.60 = 4.8$) יש ליישב דכיון דמקור ההלכה דג' פרסאות בער"ש הוא מימרא דאמוראי בסוכה מד' יש לומר (להקל בדרכן) דהם נמי טעי כעולא ורבא וקא משערי דאדם מהלך ג' פרסאות בד' שעות וד' חומשים, וכיון דס"ל להרב דשיעור ג' פרסאות תלוי בזמן ההילוך ומהאי טעמא ס"ל דאף בעגלה אסור לילך יותר משיעור הילוך ג' פרסאות, מש"ה כתב שיעור ד' שעות וד' חומשים. ובאור מאיר כתב דהרב ס"ל דאין בין עלוה"ש להנץ החמה אלא ג' מיל ($3 \times 24 = 72$) ואין מבין דבריו דבהדיא כתב הרב בסי' תנ"ט דמעלוה"ש עד צאת הכוכבים אדם מהלך 40 מילין, ולפי האור מאיר אין אדם מהלך אלא 36 מילין, ועדיף לומר כמו שכתב החת"ס בדעת הרמב"ם דדברי ר"ל בענין חמץ אתיא כשיטת עולא, ומאי דקיי"ל כר' יהודה אינו אלא לענין עלוה"ש.

ובמג"א בסי' פט סק"ב דטעם דברי הרמב"ם הוא דאיתותב עולא אך מתקשה בסתירה שיש לכאורה בדברי הרמב"ם. וראיתי בחת"ס שנדפס בשו"ע שמיישב הקושיא וז"ל: דהתם בש"ס (פסחים מו.) יהיב ריש לקיש לקמיה אמוראי שיעור חימוץ כממגדל גוניא לטבריא שהוא מיל, והנה מגדל גוניא וטבריא ידועים הם ואפשר לשער בהם והשתא אי סלקא דעתך שהשיעור ההוא הוא שיעור קטן דכ"ב וחצי מינוטין, אם כן עולא ורבא דפסחים דף צ"ד פליגי אדריש לקיש דלדידהו הוי מיל כ"ד מינוטין, וכל כי האי הוי ליה להש"ס למימר ופליגי אדריש לקיש, אלא על כרחך מנוניא לטבריא נמי הוי כ"ד מינוטין וריש לקיש קא קרי ליה מיל דאיהו טעה נמי בקדמא וחשוכא כהני רבנן דפרק מי שהיה טמא. והשתא נהו דלענין מיל לא קיימא לן כוותיה, מכ"מ בשיעור חימוץ לא פליגי דהוי כממגדל גוניא דהיינו כ"ד מינוטין דהיינו ב' חומשי שעה. עכ"ל. וכדברי החת"ס יש לדייק בלשון הרמב"ם שכתב בהלכות קרבן פסח פ"ה ה"ט וז"ל: מי שהיה בינו ובין ירושלים יום ארבעה עשר עם עליית השמש חמשה עשר מיל או יתר הרי זה דרך רחוקה היה בינו ובינה פחות מזה אינו בדרך רחוקה מפני שהוא יכול להגיע לירושלים אחר חצות כשיהלך ברגליו בנחת. עכ"ל. ולפי החת"ס נוכל לומר דאף דלפי האמת מתפרש דברי ר' יוחנן שמהלך

מאה פעמים "ואחד"

איתא בגמ' אינו דומה שונה פרקו מאה פעמים כו' מאה ואחד, פירוש שלא יהי' אצלו שום ידיעה והרגש רק זה ושיהי' כולו דבוק בחיים שהיא התורה כמו שאומרים כי הם חיינו, כי ה' אחד, וגם התורה אף ששונה מאה פעמים וכמה פנים לתורה מכל מקום כשהיא לשמה הכל אחד. (שפת אמת ליקוטים — פרשת בראשית)

הרב יהודה הערשקאוויטש

ירושלים

בענין הנ"ל

הוא שני הפכים בנושא אחד, בעוד שסברא ומציאות הם שני נושאים. (רק אם באנו לשפוט מהסברא על המציאות כגון שנאמר שלפי הסברא תפוח גדל בארץ, או אפ"ל^[1234567] שהסברא נוגד המציאות, כיון שהמציאות כפי סברתנו, נוגד המציאות כפי המציאות ודוק היטב.)

ז"ל: אם כן הרי אין מחלוקת הפוסקים אלא שהרב הנ"ל בא לחדש מחלוקת הפוסקים כו', ואין שום ראייה לעשות כאן מחלוקת חדשה ע"כ. הרב שובקס טוען שחדשתי מדעתי מחלוקת חדשה, ישתכח הדבר ולא יאמר, אלא אני העתקתי דברי בעל אמונת חכמים ובעל נצח ישראל שמבואר בדבריהם להדיא שחולקים על הלבוש. וז"ל בעל אמונת חכמים, במ"ש הרב בעל הלבושים סימן צ"ד סעיף ג' ז"ל ודע שכל הארצות האלו אשר אנו מפוזרים בהם כולם הם כנגד מערכת צפונית של א"י ואינם מכוונים במערב של א"י ממש וכו' לפיכך נ"ל וכו' שיזהר שיעשו הכותל מזרחי כו' שיהא נוטה קצת לצד מזרחית דרומית וכו' עכ"ל, ואמת הוא שבארץ אשכנז ופולוניה וכו' האמת הוא כדבריו וכו' אבל כל מ"ש בטעם זה אחרי המחילה הראוי טעות הוא בידו ואינו ענין לדבר זה כלל עכ"ל. ומבואר להדיא דס"ל לבעל אמונת חכמים דהלבוש טעה. וכן כתב בספר נצח ישראל ברכות דף ל' ע"א ז"ל, ואחר בקשת המחילה מכבודו אבאר שמצאתהו כזה הענין טעות גדול כו' עכ"ל. ובמור וקציעה סימן ק"ג כתב וז"ל וכן קרא אחריו מלא התוכן מהר"י מזאמשט (בעל נצח ישראל) עכ"ל, הרי מבואר דשלשה חמורי עולם ס"ל דהלבוש טעה, ויש כאן מחלוקת ככל מחלוקת בש"ס. ובאם רוצה הרב שובקס לחלוק על הני

באתי בזה להשיב על תגובת הרב ברוך שובקס. והנה רוב דבריו נאמרו על פי הסברא בלי שום הוכחה מהש"ס והראשונים לכאן או לכאן אלא כמשה מפי הגבורה ועל כן לא אאריך בויכוח אתו, אלא כל מקום שדעתי נוטה מדעתו אעיר עליו והבוחר יבחר.

ז"ל: אנחנו הוספנו שהדרך הקצרה היא הדרך הישרה ע"כ. ואפשר נמי לומר שהדרך הישרה היא הדרך הקצרה, דאין לנו שום קבלה מחז"ל או מהראשונים היאך להגדיר דרך ישרה, וא"כ ניתן להגדירו בהרבה אופנים, וכל ויכוח בענין זה למותר יחשב, כי זה תלוי בשיקול דעת בני אדם. וכל זמן שאין לנו ראייה מחכמינו שקדמונו בגדר 'דרך ישרה' אין שום סיבה לקרוא לאחד מהדרכים שהיא^{אוצר החכמה} היא הדרך הקצרה ולא זולתה.

ז"ל: ואם כן שום סברא שבעולם לא תוכל לומר שאף שאר"י נמצא לצפון נ"י. יש לפנות לצד דרום ע"כ. רואה אני בזה סברא חזקה, ושוב כל ויכוח בזה הוא אך למותר, כיון שאין לנו ראיות מוכיחות מדברי חז"ל. ואין אני אומר קבלו דעתי, אך אומר אני שגם על דעת הרב שובקס, כבודו במקומו מונח, אפשר להתוכח אתו, ועדיין לישאר בעל סברא.

ז"ל: גם הסברא של רוח אחיד היא קלושה למדי, דאיזה יחוס ומעלה יש בזה ע"כ. שוב מחזיק בסברתו כאילו שדעתו מכרעת בכל עניינים אלו, ושוב אומר אני דמעלה גדולה יש בזה וכמו שהארכתי במאמרי בישורון הנ"ל.

ז"ל: שפשוט שכל סברא הבאה לטעון שיש לפנות לדרום בשעה שאר"י נמצא בצפון נוגדת את המציאות ואין בה ממש ע"כ. ערכוב מושגים יש כאן, סברא הוא מעולם המחשבה, ומציאות הוא מעולם המעשה, ועל כן סברא לעולם לא יכולה לנגד את המציאות. כי ניגוד

במרחק שווה מקו המשוה צפונה כמו אר"י (דהיינו 31.8 מעלות), אינו מכוון במערכה של אר"י ממש אלא במערכת צפונית, ונמצא תחת האופק הצפוני של אר"י, וע"פ החשבון רק מקום הנמצא 30 מעלות מערבית לאר"י 28.21 מעלות לצפון קו המשוה היא נמצאת במערכה של אר"י ממש, ומקום שנוטה לצפון יותר מ-2.82 מעלות נמצא תחת האופק הצפוני של אר"י. ודבר זה הוא מציאות יבשה (שאינו שייך לחלק ההלכה, ולא ניתן לעשות מחלוקת הפוסקים בזה) ולא ניתן לחלוק עליו עכ"ל. והנה ז"ל הרב דוד ניטו בספרו כוזרי שני ויכוח ה' סימן ק"כ והלאה,

אמר החבר, אמרתי להם שאין מראיתנו ראייה לראית ארץ ישראל שאעפ"י שנראית בעינינו לא היה אפשר שאותה הלילה תראה בירושלם. והטעם לפי שירושלם היא באורך ט"ו מעלות ולירונ"י בל"ג. נמצא שירושלם היא יותר מזרחית מלירונ"י ל"ג מעלות והרמב"ם כתב בפ"ח מהלכות קידוש החדש [ה"ג] שאף שלא תראה בארץ ישראל אפשר שתראה במדינות אחרות שהן למערב ארץ ישראל. א"כ אעפ"י שנראתה בלירונ"י לא נראתה בארץ ישראל. אמר הכוזרי, כמה הוא רוחב לירונ"י? אמר החבר, עיר לירונ"י היא ברוחב ארבעים ושתיים מעלות. אמר הכוזרי, אם כן אין ראיתך ראייה. שהרי הרמב"ם כתב [שם הט"ז] שצריך שרוחב המדינה יהיה משלשים עד שלשים וחמש ואז אפשר שתראה במדינה שהיא למערב ארץ ישראל ולא בארץ ישראל. ואם לירונ"י נוטה לצפון עשר מעלות יותר מירושלם או מארץ ישראל נמצא שאפשר שליל שנראתה הלבנה בלירונ"י נראית ג"כ בירושלם עכ"ל. הרי להדיא דלירונ"י שהוא מרחק כלי מעלות מא"י ורחבה יותר מ-28.2 מעלות לצפון ומ"מ כותב בעל כוזרי שני שלירונ"י למערב א"י. ובאמת גם מדברי הרמב"ם יש לדייק דמדינה שהוא מערבית צפונית לא"י מ"מ מערב א"י איקרי, אלא שדברי הכוזרי שני הם בפירוש בעור שדברי הרמב"ם הם מכללא, ותו לא מידי.

פוסקים ולדחוק וליישב דעת הלבוש עם הני דפליגי עליה איישר חיליה. ולי נראה דפשט דברי הלבוש שלא כדבריו, אלא שיש כאן מחלוקת וכמו שכתבו כל הפוסקים הנ"ל. ובע"ה עלה בידי ליישב טענות המשיגים על דברי הלבוש באופן שאין בדבריו טעות כלל.

ז"ל: ויש לי להעיר ב' הערות, א. בדרך הקצרה הרוחות לא מעצבות את צורת הדרך, כיון שהדרך ישרה מעצמותה, אך מובן שהכיוון של הדרך תלויה ברוחות כו', וע"כ לא ידעתי מנלן לדייק מזה שאם עושים סימן לזה שההיכל במערב שהולכים אחר דרך ע"פ רוח אחיד, ואמאי לא סגי בזה שכיוון הדרך מיוסד ע"פ הרוחות ע"כ. צדק בזה, ואני כתבתי דברי בישורון כמסתפק ז"ל שם, ואולי מזה אפשר להוכיח שהר"מ ס"ל כשיטת הלבוש כו'.

ז"ל: כמדומני שהרב הנ"ל הבין בכוונת דברי הבית יוסף שההיכל נמצא מערבית למקום הנמצא במזרח ארץ ישראל, כגון בכל כו', אך הכוונה בדברי הבית יוסף שההיכל נמצא במערב העזרה ובמערב הר הבית, (וכל המעיין בדברי הב"י יראה כמה הוכחות שזו הכוונה), ע"כ. שוב כתב דבריו בלי שום ראייה כלל, וחזרתי על דברי הבית יוסף ואין אני רואה רמז לדעתו, וריהטא דלישנא דהב"י מורה לענ"ד כמו שפירשתי.

ז"ל: הרי כתב (הלבוש) הלשון מערכה של א"י ולא כתב מערב העולם וכדו', ומערכה של אר"י פירושה מערב אופק אר"י ע"כ. שוב כתב דבריו מסבא בלי שום ראייה כלל, ולי נראה שמערב א"י הוא כפשוטו ולא דוקא למערב אופק א"י, ואם הוא נוטה לצפון או לדרום נמי מערב א"י איקרי. ועלה בידי למצוא סתירה מפורשת לסברתו, וזה יורה על כלל סברותיו, שאע"ג שנאמרו בטוב טעם, מ"מ אפשר נמי לסבור להפך, וכל זמן שאין לו ראייה מפורשת מחז"ל או מהראשונים אין הכרעתו הכרעה. וז"ל הרב שובקס שליט"א, וא"כ מקום הנמצא 30 מעלות מערבית לאר"י

ז"ל: וא"כ מה שכתב הלבוש שכיון שמדינותינו נמצאים במערכית צפונית לאר"י ואינם מכוונים במערכה של אר"י ע"כ יש להתפלל בנטיה לדרום, איננו בדקדוק ע"כ. דברי הלבוש באו בדקדוק גמור דהינו מדינותינו שכולל כל ארצות פולין וגרמניה ורוסיה וליטא וכדומה, ששם היה מושב היהודים בזמן הלבוש, יש להתפלל למזרח עם נטיה לדרום, ופשוט.

ז"ל: אך כל מה שנדחק הרב הערשקאוויטש מלבד מה שהם דברים הנוגדים את הסברא הפשוטה גם אינם מיישבים דברג הלבוש (ואף הרב הערשקאוויטש כותב שם שמצד הסברא יש לקבוע ע"פ דרך קצרה, אלא שנדחק בכדי דברי הלבוש). ע"כ. הגה דברי אינם נוגדים הסברא הפשוטה אלא הם נוגדים סברת הרב שובקס הפשוטה, וזה הוא דרכה של תורה דמאי דמיבעיא ליה לחד פשיטא ליה לחבריה. ולענ"ד עלה בידי ליישב דברי הלבוש באופן נאות בלי שום דוחק כלל. והנה אע"ג דכתבתי בישורון שם דכפי המושכל ראשון הסברא הוא דלא כדברי הלבוש מאז חזרתי בי, וכיום אני רואה שום הערפה לאחד מהסברות.

ז"ל: עוד תמוה על הרב הערשקאוויטש דהרי מה שמדייק מדברי הלבוש לכאורה יש לדייק גם מדברי המדרש, ואיך יתכן שהרב בעל התניא והיעב"ץ חלקו על דברי חז"ל כו'. ומדלא חששו הגאונים הנ"ל לדברי המדרש מוכח דאין זה דיוק כו', והוא הדין והוא הטעם לענין הדיוק מדברי הלבוש ע"כ. בזה נטה מדרכו והביא ראיה לדבריו מדברי חז"ל, ויפה כתב שמדברי המדרש לכאורה מבואר כדברי הלבוש, ובדאי שהלבוש יביא ראיה לדבריו מדברי המדרש. ויפה תירץ דכפי הני דפליגי על הלבוש צ"ל דהמדרש איירי ביישוב הקדום, ואפשר לומר באופן אחר דכל דברי המדרש לא באו אלא שכפי שגוי יישוב בני אדם ישתנה רוח תפלתם ולא קפיד איזה רוח בדקדוק כיון דלא איירי בזה. אבל במש"כ והוא הדין והוא הטעם בדברי

הלבוש, לענ"ד שגה בזה, דהאין שלא נתרץ דברי המדרש א"א לתרץ בזה דברי הלבוש, שהרי הלבוש נכנס לחשבון הכיוון המדויק שהרי בא לפסוק רוח התפילה הלכה למעשה.

ז"ל: לבי ולבו ולב כל אדם יודעים שטעם הדעה הכללית אינה בגלל שנותנים מעלה לרוח אחיד יותר מלדרך ישרה ע"כ. כאן הרחיק לכת עוד יותר ולא זו בלבד שיודע מה שבלב כל אדם אלא יודע הרב שובקס גם מה

שמונח בסתר לבי. אלא שכמדומה לי שלכי בל אתו, וטעם העדפת הרוח השוה הוא בגלל שלעולם לא תשתנה כיוון הרוח, ואין זה קשור אם נביט על כדור העולם מהקוטב הצפוני או מקו המשוה. עוד יש להעיר שהרבה מהמפות הישנות מזמן הלבוש אינם מציירים את העולם לא ממבט מקוטב הצפוני ולא מקו המשוה אלא מירושלים או ממקום אחר.

ז"ל: סוף דבר מצד השכל והסברא ברור כו' ע"כ. יש לתקן מצד השכל והסברא של הרב שובקס ברור כו'.

ז"ל: ולא נמצא אחד מן הפוסקים שדן בשאלה ובצדדי השאלה ופוסק במפורש אחרת ע"כ. יש לתקן, ולא נמצא אחד מן הפוסקים חוץ מן הלבוש שדן בשאלה כו', וכמו שהאריכו בזה בעל אמנות חכמים ובעל נצח ישראל.

מה שהעיר הרב דוד יצחקי [לעיל בגליון זה] על דברי אשיב על ראשון ראשון.

ז"ל: הרואה את השקיעה על הים, אף ביום שיש הרבה אדים ואינו רואה את סוף השקיעה ממש, מ"מ יכול לדעת זמן השקיעה באומד יפה בדיוק של כרבע דקה ע"כ. האמת אגיד שלא עשיתי בזה מדידה מדויקת אלא כפי התרשמותי בהביטי אל השקיעה במשך ימות השנה, והיה נראה לי שהטעות אפשר להתקרב לדקה וחצי לפני ואחרי השקיעה דהיינו כג' דקות בסך הכל, ובאם יש לו להרב יצחקי

מועטת, כיון דמעיקר הדין לילה הוא לכל היותר כ' 18 דקות אחרי השקיעה ומה שממתינים עד ל' 35 או 40 דקות הוא לחומרא, ע"כ גם אם נקל בכ' 7 דקות אין אנו נוגעים בספיקא דאורייתא (ובדעת ר"ת יש לפלפל). משא"כ לכשנסמוך על הלוחות המדוייקים הרי אם נקל בזמן השקיעה אנו נוגעים בספיקא דאורייתא ממש. מיהו האריכות בזה אך למותר כי מודה אני להרב הנ"ל שגם לוח א"י אינו מדויק ואין לסמוך עליו בדיוק. ובאמת כך נהגו במשך כל הדורות כשלא היה אפשרות למדוד הזמן בדקדוק, שהחמירו עד שיצאו מדי ספק (ואין "חומרא" זו נחלת הבעלי נפש גרידא, אלא הוא חומרא מעיקר הדין כיון שלא ניתן כלל להגדיר זמן מדויק לשקיעה או לצאה"ב), ורק לאחרונה נהיה כדבר הזה שעושים מלאכה עד לרגע האחרון ממש.

ומכאן תצא קריאתי למסדרי הלוחות, צאו וראו שכל בית ישראל סומך עליכם ובאים נותנים אתם מקום לטעות הרי ברור הוא שאחד מני אלף יטעה ואחריות מעשיו רובצת על שכמכם. על כן הפרו תורתך עת לעשות לה', ויש צורך דחוף לתקן לוח שתקנתו קרובה וקלקלתו אינה נמצאת כלל, ועלה בדעתי שאולי יש לסדר הלוח באופן זה, להקדים זמן השקיעה בכחמש דקות, ולאחר זמן צאה"כ בכחמש דקות, ובשעת הדחק הרי בין כך ישאלו למורה הוראה, והוא יורה להם הדרך ילכו בה. ובתחלת הלוח לכתוב שהקדימו השקיעה ואיחרו צאה"כ ב' 5 דקות, ולכתוב נמי שלעולם א"א לסמוך על הזמנים המדוייקים לקולא, ולפ"ז יצא לנו לוח מדוייק בתכלית הדיוק, ומ"מ לא יהיה בו מקום לתקלה כלל.

ידיעות ברורות שלא כדברי אבטל דעתי מפני דעתו. ומ"מ נראה שכל זה איירי בא"י, אבל במדינות הנוטות לצפון הרבה כגון אנגליא, פשוט הוא דהטעות יכולה להיות לכה"פ כדקה וחצי.

ו"ל: שאר הטענות של ספקות אינן נוגעות למעשה. רובן [בירושלים] אינן משפיעות אלא שניות ספורות ע"כ. נלענ"ד שלא כדבריו, דלא מיבעיא הספק הראשון אם שיעורי התורה בכלל ניתנו בדקדוק גמור, דאפשר להסתפק עד כשיעור ה' דקות וכמו שהבאתי שם, אלא דעלייה ^[אוצר החכמה] מהמישור לגובה כיום דיש מעלית וכדומה, או למי שגר בעמק כלפי מי שגר בהר שהוא הספק ה' 3 במאמרי הקודם, הוא בספק של כמה דקות. חוץ מזה דלא כתבתי דברי לאלו היושבים בירושלים דוקא, אלא לכלל מסדרי הלוחות בכל מקומות מושבותיהם.

מה שכתב בענין לוח א"י דבריו כנים ואמתיים. אלא שנ"ל שמכשול לוח א"י רחוקה כיון שידעו ההמון שאינה מדוייקת וע"כ לעולם החמירו, משא"כ הלוחות המדוייקים מכשולם קרובה לפי שסומכים עליהם להקל עד לרגע האחרון, ואין זה מועיל מה שמציגים בתחלת הלוח שצריך להחמיר, מפני שרוב משתמשי הלוח אינם קוראים דפי ההוראות כלל. ובעיני ראיתי אנשים נוהגים במכונות בערב שבת כמה רגעים סמוך לשקיעה כשכבר הכסיף האופק התחתון, ולדידי ברור הוא שסמכו בזה על הלוח.

ו"ל: אך על לוח א"י צריך להחמיר לפעמים עד כ' דקות [אי דיוק של כ' דקות ועוד 3 דקות כנ"ל] - כגון לענין דיני עונות היום, או לקביעות זמן צאת הכוכבים זמן מסויים אחרי השקיעה ע"כ. אע"ג שנכון להחמיר כדבריו, מ"מ אם לא החמיר תקלתו